

ТЕКСТОВИ ИЛИ ПАРАТЕКСТОВИ: ЗА ЛИМИНАЛНОСТА НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИТЕ ЗАПИСИ ОД РАНОМОДЕРНИОТ ПЕРИОД

Кристина Н. Николовска
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
kristinanikolovska@ffl.ukim.edu.mk

Во последниве неколку децении маргините на старите ракописи и старопечатени книги станаа исто толку актуелни за проучување колку и основните текстови што тие ги опкружуваат. Во таа насока, терминот паратекст започна редовно да се сретнува во научните дебати за предмодерниот вербален или сликовен материјал кој се наоѓа по белините од книгите. Една од главните претпоставки на теориската рамка на Жерар Женет е дека паратекстовите – „недефинираната зона“ околу основниот текст, која посредува меѓу текстот, авторот и читателот – можат да помогнат во разбирањето на текстот. Оваа статија го отвора прашањето дали Женетовата дихотомија текст – паратекст е корисна кога се обидуваме да ги концептуализираме јужнословенските маргинални записи со летописен карактер. Земајќи ја за пример белешката што ја документира појавата на епидемија на чума во селото Зрзе во 1538 година, статијата има цел да покаже дека, доколку овие маргиналии се разгледуваат низ помалку дихотомни перспективи, се отвора повеќе простор за толкување на различните функции што овие енигматични фрагменти ги имале за имагинацијата на јужните Словени во раномодерниот период.

Клучни зборови: раномодерни паратекстови, чума, црковнословенски записи, Зрзевско четвороевангелие, клетви

TEXTS OR PARATEXTS: ON THE LIMINALITY OF THE SOUTH SLAVIC MARGINALIA FROM THE EARLY MODERN PERIOD

Kristina N. Nikolovska
Ss. Cyril and Methodius University, Skopje
kristinanikolovska@ff.ukim.edu.mk

Over the last decades, the margins of manuscripts and early printed books have attracted as much scholarly attention as the primary texts they surround. As a result, the term “paratext” has begun to appear regularly in scholarly debates about premodern verbal or pictorial material found in the marginal white space. One of the main assumptions of Gérard Genette’s theoretical framework is that paratexts – broadly defined as the ‘undefined zone’ surrounding the primary text and mediating between the text, the author and the reader – can add to our understanding of the text. This paper explores whether Genette’s distinction between text and paratext is useful when we attempt to conceptualise early modern South Slavic marginalia. Focusing on an inscription that records an outbreak of plague in the village of Zrze, in 1538, this paper demonstrates that seeing these scattered inscriptions in less dichotomous terms opens the space for understanding the various roles these enigmatic fragments played in the imagination of the early modern South Slavs.

Keywords: early modern paratexts, plague epidemic, Church Slavonic marginalia, Zrze Tetraevangelion manuscript, curses

1 Вовед

Вилијам Х. Шерман во предговорот на својата книга *Used Books: Marking Readers in Renaissance England* (2008), со која ги промени претходно воспоставените слики за читањето во раномодерниот период,¹ меѓу другото зборува и за парадоксалната ситуација на истражувачите, кои „се навлекле“ да ги проучуваат *шекстијалниите итраџи* оставени по маргините и по другите белини на книгите. Од една страна, вели Шерман, е восхитот при секое соочување со таквите траги, кои ни помагаат да дојдеме до некакви сознанија за историјата на книгата што е пред нас и за нејзиното место во животите на оние кои ја читале или ја поседувале во минатото. Но, истовремено, предупредува тој, работата на овие истражувачи е фрустрирачка, затоа што „еурека моментите“ не водат кон создавање некаква кохерентна теориска рамка или метанаратив за маргиналиите, дури и тогаш кога тие не се „премногу куси, раштркани или повеќезначни“ (Sherman 2008: xi–xii).

Фасцинацијата при соочувањето со ова море од траги во старопечатените книги и ракописи од раномодерниот период доаѓа оттаму што во денешно време е неприфатливо да се пишува, да се црта, да се потцртува или да се чкрта по значајни книги, а уште помалку по уникатни ракописи. Поновите бележани примероци се сметаат за оштетени и имаат пониска цена при евентуална продажба, освен оние што содржат белешки од значајни личности (Jackson 2001: 1–9). Исто така, повеќето библиотеки низ светот спроведуваат ригорозни заштитни мерки за да го спречат и да го санкционираат поривот на корисниците да оставаат траги по белините на книгите при читањето. Иако денес практиката да се пишува по маргините не е добредојдена, во раномодерниот период не само што тоа било вообичаено туку ваквите навики биле и охрабрувани.²

¹ Под терминот раномодерен период (или ран нов век) се подразбира периодот што е еден вид премин од средновековието кон модерната епоха. Хронолошката рамка, географската локација и општите карактеристики на овој период се предмет на широка дебата меѓу историчарите, како што е случај и со другите периодизациски блокови. Терминот „раномодерен“ произлезе од западноевропските историографии, кои ги имаа предвид историските и културните специфики во Западна Европа од 1400 до 1800 година, како, на пример, научните револуции, протестантската реформација, почетоците на печатарството и големите географски откритија. Но, во последните неколку децении оваа периодизација вклучува и многу други истории, па така, западноевропската „раномодерност“ е само една од многуте манифестации на „раномодерностите“ низ светот. Вирџинија Х. Аксан и Даниел Гофман, на пример, во револуционерното истражување за Османлиската Империја ги доведоа во прашање широко распространетите мислења за неможноста на Османлиите да се вклучат во процесите на модернизација истовремено со Западна Европа (Aksan and Goffman 2007). Во оваа статија го користам терминот „раномодерен“ не само затоа што тој е прифатен речиси насекаде низ светот кога станува збор за историјата на Југоисточна Европа од 1400 до 1800 година туку и затоа што оваа периодизација нуди можност за поотворено толкување на историјата, при што различните региони, империи и култури можат да имаат поинаков пат кон „модерноста“.

² Во првото поглавје од книгата Шерман споменува дека образованите луѓе пишувале коментари по маргините в училиште (Sherman 2008: 3–4). Исто така, самиот дизајн на некои ракописи и старопечатени книги, каде што маргините се премногу широки, па дури и доминантни, укажува на тоа дека уште при создавањето на ракописот/книгата се подразбирало дека на маргините нешто ќе се пишува.

Од чкртање и пишување по белините не биле поштедени ни ракописите и старопечатените книги со религиозна содржина, иако за „корисниците“ со вакви навики книгите имале статус на свети објекти. Јужнословенските ракописи и старопечатени книги, кои биле читани, поседувани или користени во раномодерниот период, од овој аспект не се разликуваат од англиските примери за кои пишува Шерман. Во нив наидуваме на разновидни траги од употреба, кои, ако имаме малку среќа, можат да нè доведат до некакви сознанија за местото на текстовите и на книгите во животот на луѓето од раномодерниот период.

Ваквите испишани или исцртани траги ги наоѓаме меѓу редовите на основниот текст, по маргините на страниците, по неиспишаните листови, па дури и од надворешната страна – врз кориците. Корпусот траги е импозантен и разновиден: дел од нив се однесуваат на основниот текст во ракописот, други зборуваат за историјата на ракописот/книгата во кој/а е испишан текстот, а трети, барем навидум, опишуваат нешта што не се поврзани ниту со едното ниту со другото. Во јужнословенските јазици најчесто се користат општи термини, како на пример „белешки“ или „записи“, за текстуалните елементи што се надвор од основниот текст на ракописот, а кои ги среќаваме помеѓу истите корици како и основниот текст. Во англискиот јазик, вели Шерман, дури и ваквите општи термини како “*incursions*”, “*marginalia*” или “*annotations*” упатуваат на тоа дека овие вербални траги се испишани како резултат на некакво „читање“ или „разбирање“, дека се однесуваат на основниот текст и, како такви, му се подредени. Со оглед на тоа што за голем дел од записите од раномодерниот период не можеме да тврдиме дека се однесуваат на основниот текст, Шерман препорачува дека, всушност, подобро е да се зборува за „употребување на книгите“ отколку за „читање“ (Sherman 2008: xiii–xx). Поимот читање, вели тој, во денешно време има претесно значење, кое не ги објаснува доволно добро процесите низ кои минувал раномодерниот „читател“. Во таа смисла, читањето сугерира некаква „приватност, линеарност и чистина“, и со тоа ја исклучува можноста записите да се гледаат како „траги“, кои повеќе зборуваат за „симболичкиот статус на книгите“ и за оние што ги користеле отколку за текстовите што се содржани во нив (*ibid.*, xi–xv).

Во последните години, како резултат на зголемениот интерес да се дигитализираат книгите и ракописите од средновековниот и раномодерниот период и да се истражува нивната материјалност, во научните кругови сè повеќе се користи терминот „паратекст“ за сè што не е самиот основен текст, а е во негова непосредна близина. Целта на оваа статија е да ја разгледа можноста теоријата за паратекстовите, воведена од францускиот книжевен теоретичар Жерар Женет во 1980-тите, да се користи при концептуализирањето на јужнословенските маргинални записи со летописен карактер. Каква е врската меѓу една белешка што ја документира појавата на чума во селото Зрзе во 1538 година и основниот текст на ракописот каде што е оставена белешката? Постои ли некаква хиерархија меѓу различните текстуални елементи, која би сугерирала какво било значењето на ваквите видови белешки за монашката заедница што ги создала и, во крајна линија, зошто воопшто ги наоѓаме испишани по маргините на светите книги? Во оваа статија најпрво ќе направиме кус преглед на видовите јужнословенски белешки; потоа ќе се осврнеме на

Женетовата паратекстуална теорија и ќе видиме како се прошири таа во последните децении за да стане применлива и за предмодерните книги и ракописи.³ Во последниот дел од статијата, преку „блиско читање“ на белешката од 1538 година, ќе ги разгледаме нејзините релации со основниот текст, како и со други текстови и практики надвор од границите на ракописот, со цел да дојдеме до некаква поширока рамка на интерпретација, која, во крајна линија, ќе ни помогне да разбереме за какви „траги од употреба“ може да стане збор во раномодерните црковнословенски ракописи.

2 Белешки и основни текстови

Пред да се осврнам на белешката за епидемијата на чума, ќе направам кус и нецелосен преглед на видовите текстуални траги кои можеме да ги најдеме во црковнословенските ракописи и старопечатени книги од раномодерниот период.⁴ Дел од трагите се сочинети од еден збор (глоси) или од долги текстови, кои ги објаснуваат нејасните или повеќезначните места во основниот текст (коментари или схолии). Други белешки, пак, содржат информации за времето и местото на создавање на ракописот или книгата, го означуваат моментот на подврзувањето на ракописот или се однесуваат на сопственоста или купопродажбата. Прелистувајќи ги ракописите наидуваме на молитви и благослови, клетви што ги штитат книгите од кражба, читателски или уреднички коментари кон основниот текст, па дури и поплаки од пишувачот поради мачната задача што му била доделена. Врската на горенаведените видови белешки со ракописот каде што се испишани е јасна и недвосмислена: тие или претставуваат некаков коментар кон текстот или зборуваат за историјата на ракописот како материјален објект – за процесот на неговото создавање, користење, читање или за неговото „патување“ од едно место на друго.

Јужнословенските ракописи и старопечатени книги, како што споменав погоре, можат да содржат и белешки кои, барем навидум, изгледаат како да му припаѓаат на светот надвор од реалноста на ракописот: тоа се записи што се однесуваат на историски настани, како војни и освојувања, смрт или крунисување на императори или високи свештени лица, земјотреси, пожари, поплави, епидемии, природни и небесни феномени и слично. Така, на пример, во еден *Ајосџол* од средината на шеснаесеттиот век, кој се чува во Универзитетската Библиотека „Светозар Марковиќ“ во Белград, со локациска ознака Коровиќ 6, е испишана необична белешка за наезда од скакулци во времето на владеењето на османлискиот султан Ахмед III (1673–1736). Важно е да се напомене дека оваа груба класификација, како и секоја друга, служи да ни помогне да го организираме големиот корпус белешки. Инаку, се разбира, нема толку јасна граница меѓу двата типа, па така, понекогаш наидуваме и на белешки во кои се вметнати информации за некакви историски настани, иако нивната главна

³ Се мисли на книгите и ракописите создадени пред модерното време. Под предмодерни ракописи/книги се подразбираат античките, средновековните и раномодерните примери, независно од јазикот и медиумот на кој се пишувани.

⁴ Компилаторите најчесто ги категоризираат белешките според тоа дали се пишувани со истата рака како и основниот текст (Райков 2003: 4–5) или според темата (Иванова 1998).

функција е да информираат за основниот текст или за историјата на ракописот каде што е напишан тој текст. Постојат колофони, белешки за подврзијата, опширни предговори и поговори во кои годината на создавањето на ракописот или подврзијата е поврзана со важен историски настан. Поп Јован од Кратово, на пример, на последниот лист од ракописот ни соопштува дека, кога тој го создавал четвороевангелието во 1567 година, во месец октомври, со царството завладеал султан Селим, синот на султан Сулејман (Велев 2012: 25).⁵ Од горенаведените примери можеме да видиме дека маргиналните белешки можат да имаат различен степен на „зависност“ од основниот текст или од ракописот како физички носач на текстот.

Токму затоа што постојат голем број јужнословенски белешки кои не се директни толкувања на основниот текст, туку во нив наоѓаме информации за историски настани, за судбината на книгите и ракописите низ вековите, а понекогаш, иако ретко, и за некакви лични човечки приказни – за некои истражувачи тие претставуваат независни текстови, кои функционираат паралелно со основниот текст и, како такви, можат физички да се „одделат“ од останатиот дел на ракописот/книгата.⁶ Идејата дека овие белешки се независни од основниот текст и дека имаат особена важност е тесно поврзана со формирањето на балканските нации и со желбата на првите балкански етнографи да го зачуваат секој извор од кој може да се „испише“ националната историја на сопствениот народ (Nikolovska 2016: 185–188). За разлика од англиските раномодерни белешки, кои беа релативно недостапни за истражувачите сè до објавувањето на каталогот на Роџер Стодарт во 1985 г., со наслов *Marks in Books, Illustrated and Explained* (Sherman 2008: xi), на Балканот се објавени десетици зборници со црковнословенски белешки, во кои основните текстови на ракописите се само индексирани.⁷ Оваа околност, се разбира, во голема мера ја олеснува работата на истражувачите што се фокусираат на историјата и на практиката на пишување белешки. Но, од друга страна, зборниците можат малку да ни кажат за она што ги опкружува белешките – основните текстови во ракописите.

⁵ Според Велев, оригиналниот ракопис, кој го пишувал Јован од Кратово, се чува во Црковно-историскиот и архивен институт во Софија под инвентарен број 250.

⁶ Под „одделување“ не подразбирам само објавување на белешки во модерни изданија без при тоа да се објави и основниот текст на ракописот што тие го придружуваат. Во многу архиви и библиотеки каде што се чуваат црковнословенски ракописи наидуваме на откинати листови на кои се испишани белешки. Оваа практика од минатото треба да се разбере во контекст на идејата промовирана од некои истражувачи и колекционери дека белешките се поинтересни за анализа од литургиските текстови од лингвистички, историски и културен аспект, затоа што „општите места кај нив се сведени на минимум“ (Михаљчиќ 2001).

⁷ Најголем број белешки се објавени од српскиот филолог Љубомир Стојановиќ, кој во периодот од 1902 до 1926 година ја објави шестомнатата збирка *Сѝари срѝски зайиси и најѝиси*, која содржи околу дваесет илјади примери. Оваа едиција е издадена од Српската академија на науките и уметностите (САНУ).

3 Раномодерни паратекстови

Проблемот со објавувањето транскрибирани (или преведени) средновековни или раномодерни текстови, при што уредниците најчесто избираат да се фокусираат или на основниот текст или на записите, е делумно решен преку дигитализацијата – најсовремениот и најефикасен метод за зачувување на значајни библиотечни добра, при што ракописите се скенираат страница по страница. Токму напорите да се направат што повеќе дигитализирани ракописи, го свртеа вниманието на научниците од основниот текст, кон феноменот на маргината. Дебатата се отвори откако библиотекарите и библиографите си го поставија прашањето како да се опишат и да се концептуализираат сите тие разновидни елементи во онлајн-каталозите и на тој начин полесно да можат да се пребаруваат.

Во овој контекст, терминот „паратекст“, воведен од Жерар Женет во 1982 година, почна редовно да се употребува за различни вербални и сликовни материјали во маргините на ракописите, и покрај тоа што Женет ја создаде паратекстуалната теорија имајќи ги на ум модерните печатени книжевни дела од западноевропска провениенција. Според него, сите елементи што ги наоѓаме во книгата (перитекстови) или *надвор* од неа (епитекстови), а претставуваат неков медиум меѓу авторот (или уредникот), текстот и читателот, се паратекстови (Genette 1997: 3). Оттука, различните елементи, како на пример, насловот, името на авторот, насловната страница, воведот, содржината, регистрите, самата физичка презентација на текстот во вид на типографија и маргини, фуснотите за тоа дело на друго место, кои нè навеле да ја најдеме книгата, интервјуата на авторот, поглавјата и другите материјали создадени од авторот или издавачот, се дел од сложениот паратекстуален апаратус. Карактеристичен е лиминалниот статус на паратекстовите, тие се „недефинираната зона“, но тие не се „граница или запечатена граница“, туку се „прагови на интерпретација“, „зона меѓу текстот и она што е надвор од текстот, зона што не е само премин туку и трансакција“ со која стратегиски му се влијае на читателот „за подобра рецепција на текстот и за негово порелевантно читање“ (ibid., 1–10).

Целта на паратекстовите, според Женет, е да го воведат и постојано да го насочуваат читателот низ текстот. Авторската намера, значи, е клучна за Женетовата паратекстуална теорија. Оттука, со самото тоа што паратекстовите имаат функција да го потпомогнат читањето на текстот, тие му се на извесен начин потчинети. Тие го опкружуваат, но не се независни од него и, како такви, тие се помалку значајни од текстот. Но, важно е да се напомене дека, според Женет, не постои текст без паратекст, затоа што за паратекст се смета и самата транскрипција или отелотворување на текстот.

Женетовиот концепт честопати е критикуван поради оваа подреденост на паратекстовите во однос на основниот текст, како и поради „нечувствителноста кон историски разлики и промени“ (Smith and Wilson 2011: 2). Така, на пример, Шарлот Е. Купер, која пишува за применливоста на Женетовата концепција врз средновековните ракописи, го поставува легитимното прашање: дали „ако за нас, она што го гледаме во една печатена книга претставува *ипаратекст*, значи дека и средновековниот ум го сметал тој елемент за паратекст?“

(Cooper 2015: 37). Во статијата Купер ја проширува Женетовата таксономија со други паратекстови, кои се релевантни за средновековните ракописни традиции (како, на пример, илуминациите) и тврди дека паратекстуалната теорија е применлива со извесни проширувања.

Главната тешкотија, според Купер, е токму тоа што некогаш е навистина невозможно да се повлече граница кои елементи претставуваат *тџексџ*, а кои *џаратџексџ*, бидејќи границата е помалку јасна отколку кога анализираме модерни печатени изданија. Средновековните предговори, на пример, предупредува Купер, „не се формално одделени од почетокот на текстот на начин на кој ние (читајќи модерни изданија) сме се навикнале да бидат разделени“ (ibid., 42). Но, и покрај критиките на адреса на Женет, како и бројните проблеми со кои се соочуваат истражувачите што ја применуваат неговата концепција за да опишат предмодерни ракописни феномени, оваа аналитичка рамка е применлива и се покажа како корисна за многу истражувачи. Така, на пример, Џовани Чоти и Ханг Лин, во предговорот на зборникот *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts* (2016) велат дека паратекстуалната теорија е проширена до толку што таа, во поново време, освен печатените книги, ги вклучува и „областите од медиумски студии, како ракописите, усното творештво, филмовите и телевизијата, па дури и дигиталните медиуми“ (Ciotti and Lin 2016: vii). Според нив, во контекст на ракописите, паратекстовите не се однесуваат само на текстот во ракописот, како што сугерираше Женет за печатените книги, туку и на самиот ракопис во физичка смисла. Така, според Чоти и Лин, паратекстовите „извршуваат најмалку три функции: (1) структурирање (на пример, да го водат читателот, преку листа со содржина), (2) коментирање (на пример, глосите и маргиналиите што нудат толкувања и објаснување на текстот), и (3) документирање“ (ibid., vii). Документирањето, според нив, е тесно поврзано со пресекот меѓу текстуалноста и материјалноста на ракописот. Според тоа, паратекстот на извесен начин станува текст што „ја отсликува активноста на секој кој бил вклучен во создавањето, пренесувањето, распространувањето и рецепцијата на ракописот и неговата содржина: автори, уредници, писари, занаетчи, коментатори, читатели, препродавачи, сопственици и така натаму“ (ibid., viii). Како што ќе видиме подолу со нашиот пример, Женетовата концепција е применлива и за црковнословенските маргинални записи само ако таа се сфати толку широко што дихотомијата текст – паратекст речиси и не постои, а записите се читаат истовремено и како паратекстови и како текстови.

4 Чума во селото Зрзе

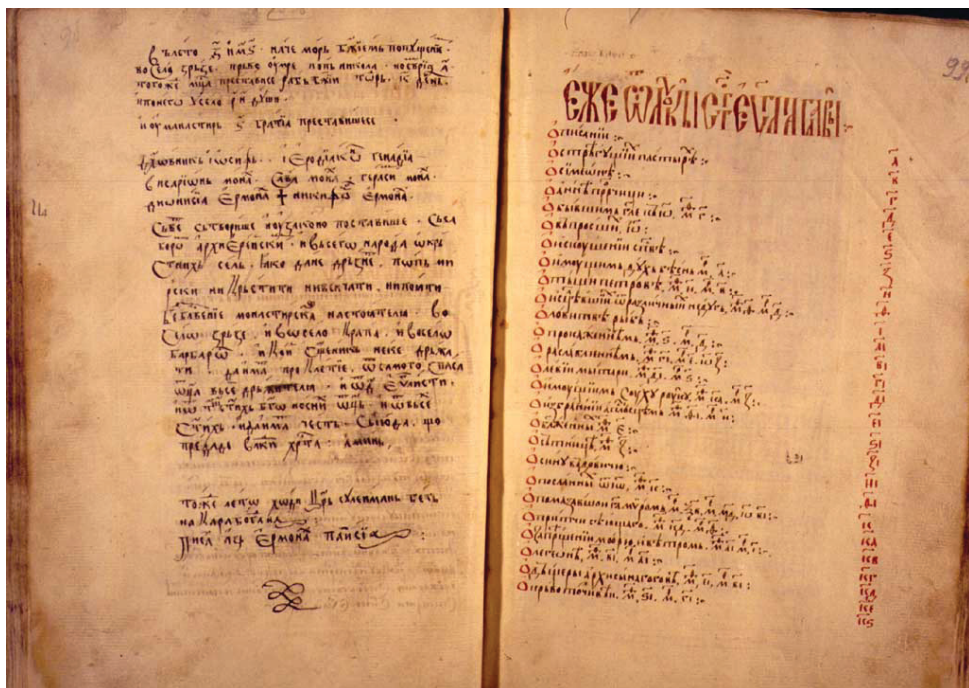
Писарот (или писарите) на таканареченото *Зрзевско четвороевангелие*, кое се чува во НУ НУБ „Св. Климент Охридски“ – Скопје под сигнатура МС 157, одлучил да остави две празни страници во една од свеските наменети за текстот на Евангелието по Лука.⁸ Таквата одлука ја донел најверојатно за да биде кон-

⁸ Записот е целосно транскрибиран и објавен од Михајло Георгиевски (Георгиевски 1988: 26). Според Георгиевски, ракописот е пишуван на крајот на XVI и почетокот на XVII век. Датирањето е извршено според водените знаци што се наоѓаат во ракописот. Со оглед на тоа што овие водени знаци, особено котвата во круг со трolist одозгора, се користеле и во шеснаесет-

зистентен во пишувањето – на секоја страница да бидат испишани ни помалку ни повеќе, туку двест и три реда од евангелието. Истовремено, тој ѝ останал доследен и на ракописната конвенција, според која првата страница на секое од четирите евангелија (честопати украсена со знаменце или минијатура и со иницијал) треба да се најде на десната страна (гесто) при отворањето на подвзаниот ракопис.

На една од овие две неиспишани страници – оставени празни при создавањето на ракописот – на фолио 98б, додаден е текст за кој не е лесно да се процени дали е испишан од истата рака што ги пишувала евангелијата, бидејќи писмата се различни: евангелието е пишувано со калиграфски полуустав, а дополнителниот текст со брзопис (слика 1).⁹ Записот, кој се наоѓа меѓу предговорот на третото евангелие според Лука и содржината на евангелието, ја документира појавата на чума во околината на селото Зрзе во 1538 година.

Слика 1. Зрзевско четвороевангелие,
НУ НУБ „Свети Климент Охридски“ – Скопје, л. 98б. – 99а

Почетокот од записот ја следи традицијата на византиските кратки летописи, каде што настаните се организирани според годината во која се случиле. Од записот дознаваме дека „во 7046 година се појави мор, со Божјо

тиот век, а основниот текст на ракописот е испишан со полуустав карактеристичен за првата половина на шеснаесеттиот век, моја претпоставка е дека ракописот е пишуван порано, односно во првата половина на шеснаесеттиот век.

⁹ Според Владимир Мошин, брзописот е еден вид „работна верзија на полууставот“ и се користи за некои видови записи и за епистолярни состави (Мошин 2000: 53–54).

допуштање, во селото Зрзе¹⁰ и дека најпрво починал поп Никола, на први ноември. Во истиот месец починал и „работ божји Тодор“, а по него починале неколкумина од братството и сто и осум луѓе од селото. Како починали се споменуваат духовник Јосиф, јероѓакон Генадиј, монасите Висарион, Сава и Герасим, како и јеромонасите Дионисиј и Никифор. Во записот се додава и дека, поради епидемијата, Архиепископскиот собор одлучил ниеден поп да не оди да крштева, да венчава или да одржува литургии во селата Зрзе, Крапа и Барбарос, без претходно одобрение од старешината. Во случај некој да ја прекрши забраната, во записот се вели дека црквоното лице ќе биде проколнато од „самиот Седржател, од Отецот, од четворицата евангелисти и од 310-те Свети Отци, а неговата чест ќе биде како онаа на Јуда, кој го предал Христа“. Во истата година, според записот, „цар Сулејман бег“ тргнал со војска да го освои „Карабогдан“ (Молдавија). Сосем на крајот, авторот на белешката се потпишува како „јеромонах Паисиј“.

За записите што документираат историски настани, како што е тоа случај и со византиските кратки хроники и западноевропските средновековни анали, карактеристично е отсуството на експлицитна историска интерпретација. Во нив, исто така, ретко наидуваме на објаснувања како хроничарите го вршеле изборот кои настани да ги документираат и зошто го правеле тоа. Сепак, ваквите „наративни стратегии“, сугерира Сали Ламб, осврнувајќи се кон англосаксонските средновековни анали, не биле толку „непросирни“ за едуцираниот читател, кој лесно ги препознавал библиските алузии и асоцијации (Lamb 2011: 48). Еден од примерите каде што таквата асоцијација е експлицитна е колофонот од Јоан од Кратово од 1526 година. Овде писарот и илуминатор Јоан на конвенционален начин ги замоува читателите да му простат за „слабиот ум“, додавајќи дека неговата работа се одвивала тешко, затоа што „времињата беа зли, на места имаше многу умирања, а според светото писмо, крајот е близу“ (Велев 2012: 20).¹¹ Интересно е дека од други документи е познато дека во 1526 и 1527 година се појавила чума на Балканскиот Полуостров, од која само во Дубровник починале околу 20.000 жители (Катић 1965: 66). Во колофонот хроничарот алудира на библиските пророштва, според кои масовното изумирање е еден од знаците за доаѓањето на крајот на светот. Јеромонахот Паисиј десетина години подоцна не се надоврзува експлицитно на апокалиптичната рамка на евангелијата, но сепак, фразата „со Божјо допуштање“ говори за пишувањето историја на настани што се одвиваат според Божјиот план. Иако, за да може да се тврди дека записите што се однесуваат

¹⁰ Овде настанот е датиран според византискиот календар, каде што времето започнува со создавањето на светот – 5509 години пред Христовото раѓање. Првата година, според овој календар, траела од 1 септември 5509 година пр.н.е. до 31 август 5508 година пр.н.е. Значи, за да се пресмета годината според Грегоријанскиот календар, потребно е да се одземе 5509, за периодот од септември до декември, или 5508 ако настанот се случил од јануари до август. Во случајов, хроничарот не го запишува денот кога се појавува чумата за да знаеме со сигурност дали настанот се случил во 1537 или 1538 година. Но, при крајот на записот тој споменува дека истата година во ноември Султан Сулејман ја освоил Молдавија. Според повеќе извори, овој поход се случил во периодот од јули до ноември 1538 година, така што можеме да претпоставиме дека појавата на чума во централна Македонија коинцидира со овој настан.

¹¹ Овој *Требник* се чува во Патријаршиската библиотека во Белград под инвентарен број 171 (Велев 2012: 20).

на епидемии биле плански пишувани во ракописи кои ги содржат зборовите на евангелистите е потребно посеопфатно истражување, сметам дека да се испише белешка за епидемија на чума токму во ракопис каде што масовното изумирање се интерпретира како знак за Второто доаѓање на Исус Христос, во најмала рака претставува интересна коинциденција.

Наспроти основните текстови во црковнословенските ракописи и старопечатените книги од раномедерниот период, кои често се сметаат за статични, имперсонални, официјални и слично, записите изобилуваат со локални истории и лични имиња. Така, во нашиов случај јеромонах Паисиј ги именува починатите монаси од манастирот во кој работел. Во други записи читаме за ктитори што го финансирале градењето на цркви и манастири или, пак, донирале икони, ракописи и други свети предмети, за ации што посетуваат цркви и манастири, за читатели што се потпишуваат и соопштуваат кога ја прочитале книгата, за занаетчији што учествуваат во процесот на изработка на книгата, па дури и за верници што им носат храна и вино на монасите. Но, дали оваа отвореност на записите кон теми што не се директно поврзани со она што е напишано во книгите значи дека постои јасна граница меѓу световното и сакралното, и дека можеме да ги издвоиме записите од „религиозниот свет“ на основниот текст на ракописот? Конрад Петровцки сугерира дека ваквите записи имаат слична функција како помениците¹² што се читале гласно за време на светите литургии, со цел имињата на ктиторите да се обесмртат пред заедницата и истовремено да им се осигури Божји благослов. Во таа насока, вели Петровцки, овие „изблици на субјективност“ треба да се разберат во контекст на „пишувањето за помен и сеќавање, кое е толку длабоко вкоренето во православната побожност“ (Petrovszky 2017: 499). Важно е да се напомене дека слични вакви белешки можеме да видиме испишани и на други места, а не само во ракописите и книгите. Лични имиња среќаваме на сидовите од црквите и манастирите, на фреските и иконите, на површините околу олтарот, на кадилниците и така натаму. Во таа смисла, споредувањето на ваквиот вид записи со други жанрови и поджанрови, кои имаат слични функции, како што сугерира Петровцки, е неопходно, затоа што сите овие видови пишување „се родени од истиот етос“ (ibid., 498).

Белешката на јеромонах Паисиј има уште една функција: со неа се изрекува клетва. Проколнувањето не е својствено само за фолклорот и за паганските традиции, туку, како што покажува опсежната студија на Хелен Саради, клетвите се суштински дел и од христијанската етика. Според Саради, клетвите се вметнати во различни текстуални творби: во погребните натписи тие се испишани за да осигураат дека гробот нема да биде осквернавен; на правните царски и црковни документи се пишува и клетва за да се осигури почитување на поредокот, одлуките или договореното меѓу двете страни (Saradi: 441–450). Во белешките испишани во религиозните ракописи и книги, исто така, наидуваме на изречени клетви. Ги среќаваме најчесто во колофоните, каде што писарот обзnanува за кого ја пишува книгата и каде таа треба да се чува. Клетвата во колофоните, значи, се пишува за книгата да не исчезне од библиоте-

¹² Помениците се еден вид списоци со имиња на владетели, свештеници и други лица кои на некој начин учествувале во градењето на црквата и манастирот.

ката за која е наменета. Освен писарите, клетви во маргините изрекуваат и ктиторите, кои на тој начин ги заштитуваат од кражба книгите што тие ги купуваат и ги донираат во црквите и во манастирите за да добијат благослов и да си осигураат пристап до рајот по смртта. Особено жолчна клетва била испишана од јероѓаконот Силвестер во *Минеј*, кој не е зачуван, но записот е објавен во неколку модерни зборници:

Ако некој го украде [овој Минеј] од манастирот во кој е пишуван да биде проклет од Господ Бог и пречистата Богомајка и од 318-те свети отци кои во Никеја се собраа и од сите светци, и да му се смета како што е кажано: нека е распнат, и тогаш и од нас грешните да е проклет (Велев 2001: 25).

Овде, очигледно, повикувањето на гневот на еден божествен авторитет не е доволно. Цела плејада божествени фигури се повикани да ја спречат кражбата со детален и интензивен начин на проколнување, што е, веројатно показател дека крадењето вредни ракописи не било невообичаено. Во белешката на јеромонах Паисиј, исто така, е искористен авторитетот на Исус Христос и на други божествени фигури, но со поинаква цел – да се осигури почитување на претходно донесена одлука од страна на високите црковни власти. За жал, оригиналниот документ со кој им се забранува на свештениците да влегуваат во селата каде што беснее чума, не е зачуван, така што не можеме да знаеме дали литерарната формула е преземена од тој документ. Но, во секој случај, и покрај тоа што го немаме тој текст пред нас, важно е да се каже дека, сепак, постои спрега меѓу белешката од Паисиј и основниот текст на ракописот. Прво, случајно или не, Паисиј ги повикува токму Матеј, Марко, Лука и Јован, четворицата пишувачи на евангелијата, да застанат против секој што нема да ја почитува донесената одлука. Функцијата на белешката е да се искористи стравот од лутината на светите фигури и стравот од вечната казна за да се осигури непречено спроведување на легислативите. Исто така, белешката е испишана токму во ракопис каде што и самите евангелисти не се воздржуваат од изрекување клетви. Така, завршните редови од Јовановото евангелие се, всушност, клетва изречена од самиот евангелист кон секој што ќе го попречи остварувањето на пророштвата.

Како што појаснува Саради, моќта на клетвата во голема мера зависи од моќта на оној што ја изрекува. Во случајов, јеромонахот е посредник меѓу највисоките црковни власти (епископи и патријарх) што ја донеле одлуката, од една страна, и свештенството со кое тој раководи, од друга. Тој, на извесен начин, преку клетвата, се осигурува дека она што било договорено на повисоко ниво, ќе се спроведе во практиката. Во таа смисла, неговата клетва е изречена кон оние свештеници и монаси што се на понизок хиерархиски ранг од јеромонахот и кои тој, како нивни старешина, ги води. Јеромонахот, пак, е одговорен за нивното однесување пред епископот што го назначил за јеромонах.

Најновите истражувања, кои се насочени не само кон текстуалноста на ракописите туку и кон нивната материјалност (процесот на создавање и употребување на ракописите), можат да ни помогнат да ја разбереме подобро функцијата што ја имале ваквите белешки за монашката заедница која ги произвела овие текстуални ентитети. На лист 1а во поново време некој со молив

запишал на српско-хрватски јазик: „Вековите одминаа, но овие стари книги сè уште не се искинаа.“ Ракописот не само што не е „искинат“ туку неговото мастило е сè уште неизбледено, а хартијата неистенчена. Ова укажува дека *Зрзевскојто четвороеванџелие* не било секојдневно користено. Ваквите богато украсени четвороеванџелија од голем формат, всушност, ретко биле употребувани за „читање“, во денешна смисла на зборот. Всушност, тие играле централна улога во ритуалите поврзани со Големиот вход, кога свештениците влегуваат низ Светите врати и, држејќи сакрални објекти во рацете, се упатуваат кон олтарот. Законот, изустувајќи ги соодветните молитви, го носи четвороеванџелието кон епископот (или кон оној што е на највисок црковен ранг), кој на крајот од службата ја бакнува книгата. Приказните од четвороеванџелието се слушаат стоејќи, додека самиот ракопис е оставен на средината на олтарот во исправена положба и, на тој начин, за време на богослужбата, Исус Христос е „присутен“ не само во форма на леб и вино туку и во форма на збор/текст (Turner 2011; Middleton 2010: 55). Но, значајно за нашата анализа е дека четвороеванџелието не се користело како свет ритуален објект само за време на богослужбата поврзана со Входот туку и во други пригоди. При хиротонисувањето на епископот, на пример, тој клекнува, го допира челото до олтарот, ја става раката врз четвороеванџелието и истовремено ја изговара молитвата за хиротонија. Исто така, сосема вообичаено за средновековниот и раномодерниот период било книгата со еванџелијата да се стави на видно место за време на Архијерејските сабори, на тој начин покажувајќи дека самиот Христос претседава со состанокот (Meuendorff 1975).

Сите горенаведени аргументи укажуваат на тоа дека белешката со која е документирана појавата на чума во Зрзе најверојатно не била произволно испишана по белините на ракописот, иако таа не е во директна и очигледна врска со основниот текст. Дури можеме да одиме и подалеку со оваа теза и да ја сметаме белешката за чумата во Зрзе како текст, а четирите еванџелија како нејзин паратекст, бидејќи тие, на некој начин, ни помагаат при интерпретацијата на самата белешка. Во таа смисла, работата со ракописи и печатени книги од раномодерниот период, како што предупреди и Шерман, повеќе наликува на работата на некој археолог или антрополог, кој би ја проучувал книгата не само како текстуален феномен туку и како симболички простор во кој текстовите, авторите, читателите и ритуалите се сретнуваат и се во постојан дијалог. Белешките со летописен карактер, значи, се и текстови и паратекстови кои зборуваат за улогата на книгите во животите на оние што низ вековите ги создавале, ги подврзувале, ги украсувале, ги читале, ги користеле, ги допирале, ги краделе, ги подарувале или ги продавале.

Библиографија

- Велев, И. (2012). *Четвороеванџелието на ѱој Јоан Крајшовски од 1562 година: електронско издание*. Скопје: Институт за македонска литература.
- Велев, И. (2001). *Зайиси и наѱйиси од Лесновскиоѱ книжевен центар*. Скопје: Институт за македонска литература.

- Георгиевски, М. (1988). *Словенски ракописи во Македонија (откриени од 1970–1985 година): книга III*. Скопје: Народна и универзитетска библиотека „Климент Охридски“.
- Зрзевско *чејвороевангелие*. Скопје: Народна и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“. МС 157.
- Иванова, Д. (2002). Култът към християнската книга през средновековието. Во Т. Тотев (уред.). *Епископ-Константинови четения (6–7)*, 14–23. Шумен: Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“.
- Иванова, Д. (1998). Бележката като маргинален текст в средновековната българска книжнина. *Преславска книжовна школа* (3): 218–232.
- Катић, Р. (1965). *О појавата и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*. Београд: САНУ.
- Михаљчић, Р. (2001). Изворна вредност записа и натписа. Во *Сабрана дела. V: Изворна вредност сџаре српске браће*, 87–105. Београд: Српска школска књига.
- Мошин, В. (2000). *Словенска палеографија*. Скопје: Менора.
- Райков, Б. (2003). Предговор. Во Б. Христова, Д. Караджова и Е. Узунова (уред.). *Бележки на българските книжовници XV–XVIII век. Том 1 XV–XVII век*, 3–22. София: Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“.
- Aksan, V. H. and Goffman, D. (2007). *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. New York: Cambridge University Press.
- Ciotti, G. and Lin, H. (eds.). (2016). *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*. Berlin: De Gruyter.
- Cooper, C. E. (2015). ‘What is Medieval Paratext?’. *Marginalia*, (19): 37–50.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, H. J. (2001). *Marginalia: readers writing in books*. New Haven and London: Yale University Press.
- Lamb, S. (2011). Evidence from absence: omission and inclusion in early medieval annals. In Dresvina, J. and Sparks, N. (eds.). *The Medieval Chronicle VII*, 45–62. Leiden, The Netherlands: Brill.
- Meyendorff, J. (1975). *Christ in Eastern Christian Thought*. New York: SVS Press.
- Middleton, J. H. (2010). *Illuminated Manuscripts in Classical and Mediaeval Times: And Their Art and Their Technique*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nikolovska, K. (2016). ‘When the living envied the dead’: Church Slavonic Paratexts and the Apocalyptic Framework of Monk Isaija’s Colophon (1371). In G. Ciotti and H. Lin (eds.). *Tracing Manuscripts in Time and Space through Paratexts*, 185–222. Berlin: De Gruyter.
- Petrovsky, K. (2017). Marginal notes in South Slavic written culture: Between practicing memory and accounting for the self. *Cahiers du Monde russe*, 58 (3): 483–502.
- Ruokkeinen, S. and Liira, A. (2017). Material Approaches to Exploring the Borders of Paratext. *Textual Cultures*, 11(1/2): 106–129.
- Sherman, W. H. (2008). *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Smith, H. and Wilson, L. (eds.). (2011). *Renaissance paratexts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, P. (2011). The Book of the Gospels. *Deacon Digest* 28(6): 20–21.